

**ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

На правах рукопису

ГОЛОСОВА Тетяна Михайлівна

**КАТЕГОРІАЛЬНА ДОМІНАНТА ЧАСУ В ХУДОЖНЬОМУ
ТЕКСТІ**

/на матеріалі російської та української мов/

10.02.01 – українська мова

10.02.02 – російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Черкаси – 1995

00479577 (\$)

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі загального та російського мовознавства Черкаського державного університету ім. Богдана Хмельницького.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Мусієнко Валентина Павлівна

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
Городенська Катерина Григорівна
-кандидат філологічних наук, доцент
Казимирова Ірина Андріївна

Провідна установа – Київський державний лінгвістичний
університет

Захист відбудеться "19" *листопада* 1995 року о 15 годині
на засіданні спеціалізованої ради /шифр Д.01.92.01 для
захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора
філологічних наук при інституті мовознавства ім. О.О.Потебні
НАН України
/ 252001 Київ-1, вул. М.Грушевського,4/

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці інституту
мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України.

Автореферат розіслано " ____ " _____ 1995 року

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук
професор

ОЗЕРОВА

Н.Г.

В процесі дослідження мови та мислення в сучасній лінгвістиці важливе місце належить вивченню тих мисленневих категорій, які встановлюють зв'язок між людською свідомістю та об'єктивною дійсністю та є фундаментальними поняттями, що відображують уявлення людства про навколишню дійсність.

Однією з таких фундаментальних категорій є категорія часу. Виходячи з того, що художній твір представляє собою особливого роду взаємодію між свідомістю художника та об'єктивною реальністю, що здійснюється з метою пізнання останньої, важливе місце в його дослідженні належить вивченню структури, специфіки та властивостей текстового часу як онтологічної для художнього твору характеристики, з аналізом його особливостей, що визначаються категоріальною домінантою часу.

Категоріальна домінанта художнього тексту будується на базі категоріальної ситуації, що досліджується в функціональній лінгвістиці. В межах даної дисципліни вона може бути інтерпретована подвійно, залежно від характеру її зв'язку з категоріальною ситуацією та функціонально-семантичним полем.

Орієнтація на функціонально-семантичну категорію здебільшого трактує категоріальну домінанту як таку семантичну ознаку, яка потребує регулярного вираження в граматичній формі, що містить в собі основну та специфічну інформацію. Лінгвістичний аналіз при такому підході спрямований на вивчення взаємодії елементів різних лінгвістичних рівнів на функціональній основі. Вивчення в такому разі спрямоване на аналіз об'єктів, що мають різні системні підстави, тобто полісистемний аналіз.

Таким чином, темпоральною домінантою часу тут є реалізація мовних компонентів, що детермінуються темпоральною функціональною категорією та пов'язуються з "ядерними" мовними одиницями, які складають відповідне функціонально-семантичне поле.

Такий підхід іменується системно-категоріальним та використовується як головний принцип будови функціональної граматики /"Теория функциональной грамматики", 1984, с.121; 1987, с.12/.

Пріоритетність категоріальної ситуації для формування ідеї категоріальної домінанти веде до підвищення ролі природного зв'язного тексту, тому що на реалізацію функціонально-семантичної категорії впливає не тільки найближче оточення у висловленні, але й більш віддалений контекст.

В такому випадку категоріальні ситуації розглядаються у тісній взаємодії, що сприяє переходу від мікроситуації /категоріальна ситуація при першому підході/ до макроситуації та тексту . Розгортання таких ситуацій одного семантичного плану /темпоральних у нашому випадку/ формує категоріальну домінанту, вивчення якої відноситься до граматики тексту /Бондарко, 1984, с. 120/.

Саме цей підхід, заявлений у науці, але не розроблений, покладено в основу дослідження темпоральності в тексті, що і складає актуальність дослідження.

При цьому виявлення універсальних властивостей категорії часу неможливе без зіставного вивчення текстів різних мов, і в тому числі української і російської.

Об'єктом дослідження в дисертації є мовні компоненти зі значенням часу в художніх текстах українських та російських авторів.

Мета роботи. Дослідження спрямоване на вивчення принципів, механізму формування та функціонування категоріальної домінанти текстового рівня в зіставному аспекті, виявлення зв'язку категоріальної домінанти часу з образною та змістовою системами тексту, визначення особливостей реалізації категоріальної темпоральної домінанти в різножанрових творах. Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання:

1/ визначити взаємозв'язок часу об'єктивного, художнього і лінгвістичного;

- 2/ дослідити основні мовні компоненти, що визначають темпоральну своєрідність та засоби реалізації художнього часу в системі російської та української мови;
- 3/ встановити текстову базу для реалізації темпоральних категоріальних ситуацій; виявити її категоріальний часовий інваріант та варіанти;
- 4/ описати комбінації даних мовних одиниць в структурі тексту з метою подальшого встановлення механізму формування категоріальної темпоральної домінанти художнього твору; класифікувати моделі реалізації категоріальної домінанти часу;
- 5/ визначити взаємовідношення категоріальної домінанти та окремих темпоральних структур, таких як автосемантия, перспекція, ретроспекція, когезія;
- 6/ з'ясувати особливості функціонування категоріальної домінанти часу в різножанрових творах, розглянути її зв'язок з образною та змістовою системами художнього тексту, показати залежність часової структури від ідейно-художнього та філософського планів тексту;
- 7/ дослідити загальні якості та властивості категоріальної домінанти часу, підкреслюючи універсальний характер часу текстового рівня, а також специфіку функціонування домінанти в українських та російських художніх текстах.

Методи дослідження. Головне місце в роботі належить описовому та зіставному методам. В залежності від етапу вивчення використовуються прийоми трансформаційного, класифікуючого та компонентного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в постановці проблеми та обґрунтуванні категоріальної домінанти часу текстового рівня, вперше проведеним аналізом даного явища в системі абзацу та тексту, встановленні засобів утворення та функціонування категоріальної домінанти часу, а також у виділенні закономірностей та особливостей її реалізації в різножанрових текстах українських та російських авторів. Досліджено співвідношення категоріальної часової

домінанти і таких явищ як когезія, автосемантия, проспекція і ретроспекція.

Матеріал: художні твори українських та російських письменників першої половини двадцятого сторіччя /М.Хвильовий, Г.Косинка, В.Винниченко, М.Гумільов, М.Булгаков та ін./ – загальним обсягом 5000 сторінок.

Теоретичне значення дослідження полягає в поєднанні функціональної лінгвістики та лінгвістики тексту крізь призму когнітивної категорії. Це дає змогу поглиблення функціонального аспекту в мовознавстві у розрізі механізму розгортання тексту.

Практичне значення. Результати роботи можуть використовуватись при вивченні окремих розділів та теоретичних питань загального мовознавства, теорії літератури, стилістики, граматики, інтерпретації тексту, в методиці викладання російської та української мови, в тому числі і як іноземних, в практиці перекладу.

Апробація роботи. Основні положення роботи обговорювались на засіданні кафедри загального та російського мовознавства, кафедри української мови Черкаського державного університету, на засіданні Відділу російської мови інституту мовознавства імені О.О.Потебні, доповідались на міжвузовських та всеукраїнських конференціях /Черкаси 1994, Житомир 1995, Київ 1995/. Матеріали дисертації відображені в 3 публікаціях.

На захист виносяться такі положення:

1/. Художній час твору - це текстове явище, яке виникає внаслідок темпорального моделювання картини світу літературного тексту автором та являє собою певний порядок, послідовність буття речей та подій картини художньої дійсності твору.

2/. Реалізація художнього часу здійснюється через мовні одиниці, пов'язані з темпоральними відносинами, та репрезентується категоріальною ситуацією, в зв'язку з чим граматичний час розглядається нами як інваріант по відношенню до художніх варіантів, що репрезентують категоріальну доміную часу.

3/. В структурі абзацу інваріантними категоріальними ситуаціями є: тривалість, лімітативність, фазовість, перфектність. Дані ситуації зумовлюють темпоральну типологію абзаців, а також детермінують внутрішні часові відношення дій одночасності, послідовності та різночасності. Темпоральні інваріанти в системі художнього твору функціонують внаслідок накладення на ситуації значень локалізованості і кратності.

4/. Темпоральні типи абзаців взаємодіють між собою в тексті, об'єднуючись під впливом когезії в темпоральні комплекси лімітативності, тривалості, фазовості та перфектності, що являють моделі категоріальної часової домінанти тексту.

5/. Існує система взаємозв'язку між категоріальною домінантою часу та окремими темпоральними текстовими явищами. Так, автосемантия співвідноситься з тривалістю, проспекція і ретроспекція – з перфектністю.

6/. В різножанрових творах категоріальна домінанта має свої специфічні властивості. Для оповідань характерним є перевага двох типів домінуючих моделей, в той час як більші жанри характеризуються різноманітністю текстових моделей.

7/. В українських та російських текстах закономірності репрезентації домінанти пов'язані з універсальним характером часу текстового рівня, загальним механізмом її утворення. Незначні розрізнення у змісті окремих граматичних форм не впливають на внутрішню часову систему тексту.

8/. Специфіка моделювання категоріальної домінанти часу детермінується індивідуально-авторським баченням світу та відношенням до проблем, поставлених в тексті. Категоріальна домінанта часу є важливим виразником авторської концепції буття.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох глав, висновків, бібліографії, списку використаних для аналізу джерел.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, визначається її актуальність, наукова новизна, предмет і об'єкт дослідження, мета, завдання і головні методи роботи, розкривається теоретична і практична значимість дослідження, характеризується фактичний матеріал, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У першій главі "Проблема часу в сучасній лінгвістиці" розглядаються питання, що стосуються співвідношення об'єктивного, художнього і граматичного часу, категорій тексту, аспектів дослідження категоріальної домінанти тексту, в тому числі і в зіставному аспекті.

Час визначається як порядок, послідовність буття самих речей і подій, порядок їх розвитку, взаємного зв'язку та взаємного чергування. Своє найбільш зриме відображення час знаходить в системі художнього твору, де визначає ту чи іншу послідовність дій, подій, їх взаємний зв'язок та чергування, детермінуючи таким чином функціонування та реалізацію художнього часу.

Суттєвих розбіжностей між реальним /об'єктивним/ часом та часом художнім немає, незважаючи на їх різну природу: властивості реального часу відображуються в перцептивному часі автора та реалізуються в художньому часі тексту, відсутність такої координації унеможлиблювала б адекватне сприйняття його читачем.

Лінгвістичне дослідження художнього часу повинно, насамперед, зосереджуватися на встановленні механізму формування темпоральної моделі та засобів, зумовлюючих її функціонування, а саме того, яким чином граматична форма, пов'язана з часовими відносинами, наповнюється особливим темпоральним змістом, внаслідок чого читач сприймає художній час, навіть якщо про нього нічого в тексті спеціально не говориться.

В кожному конкретному творі художній час реалізується в своїх окремих варіантах, виявляючи ті чи інші особливості загальної темпоральної системи, що

зумовлюються категоріальною домінантою часу. Категоріальна темпоральна домінанта ґрунтується на результативному аспекті функціонування мовних одиниць, пов'язаних з темпоральними відносинами, та детермінується функціонально-семантичною категорією.

Однак функціонально-семантична категорія — конструкт мови. Її домінанта абстрактна, бідна і визначається лише набором граматичних формальних засобів мови. Представленість такої домінанти в тексті детермінується особливостями реалізації категоріальної ситуації. Тут "центральні" компоненти функціонально-семантичної категорії вступають у взаємодію з "периферійними" одиницями, внаслідок чого виникає категоріальна домінанта тексту як компонент більш високого порядку. При цьому в літературному творі не завжди головною є категорія часу. Домінуючими можуть бути і інші категорії: міра, персональність і т.ін.

Однак темпоральна домінанта як показник часової своєрідності є завжди і пов'язується, насамперед, з внутрішніми часовими особливостями того чи іншого тексту.

Лінгвістичне зіставне дослідження категоріальної часової домінанти дозволяє з'ясувати особливості та універсальні закономірності текстової структури української та російської мов.

У другій главі "Репрезентація категоріальної ситуації в тексті" розглядаються проблеми, пов'язані із з'ясуванням бази для реалізації категоріальної ситуації, питання співвідношення категоріальних ситуацій різних функціонально-семантичних полів, об'єднаних поняттям часу, що дозволяє виявити взаємозв'язок формальних мовних одиниць та відносин одночасності, послідовності та різночасності дій в темпоральній системі текстів української та російської мов, а також встановити часову типологію абзаців.

В системі української та російської мов мовні компоненти, пов'язані з ідеєю часу, відносяться до функціонально-семантичного поля, яке будується на основі

субкатегорій темпоральності /зовнішній час/, аспектуальності /внутрішній час/, часової локалізованості /співвідношення зовнішнього та внутрішнього часу/ та таксису /співвідношення дій у часі/.

Склад граматичних формальних засобів системи російської та української мов має певні розбіжності, зумовлені тенденцією їх розвитку. Однак функціонування даних одиниць є універсальним, загальним для зіставлюваних мов.

Головною базою реалізації категоріальних темпоральних ситуацій є абзац, який зумовлює основний принцип дослідження "слідом за автором". Крім того, в системі абзацу категоріальні ситуації виступають обмежувачем його кордонів.

На рівні абзацу категоріальні темпоральні мікроситуації знаходяться в одночасній взаємодії між собою, посилюючи або нівелюючи одна одну.

Головною у моделюванні часових відносин є категоріальна ситуація таксису, яка встановлює головні та другорядні дії в рамках цілісного періоду часу, об'єднуючи значення всіх компонентів одного поліпредикативного комплексу, тим самим відокремлюючи його від іншого. Ситуація таксису знаходиться в певних відносинах з іншими темпоральними ситуаціями, поєднуючи їх собою.

Темпоральна структура абзацу має як час внутрішній, так і час зовнішній, що детермінується категоріальними ситуаціями темпоральності і аспектуальності.

Темпоральність визначає або відносну часову орієнтацію абзацу як цілісного періоду часу в загальному текстовому оточенні /тут точкою відліку є момент мови автора та встановлюється "оповідний час"/, або абсолютну часову орієнтацію даної лінгвістичної одиниці /точка відліку – момент мови або дії персонажу/, що вказує тим самим на відношення дій одного абзацу до іншого, детермінуючи

таким чином зовнішній час цілісного періоду /тут важливе місце належить часовим дієслівним формам/.

Категоріальна ситуація аспектуальності та її складові: лімітативність, тривалість, фазовість, кратність, перфектність, статальність та ін. – зумовлюють внутрішній абзацний час, вибір граматичних форм /тут важливе місце належить граматичній категорії виду/, встановлюючи відносини одночасності, послідовності та різночасності дій в рамках абзаців, що, в свою чергу, підкреслює властивості того чи іншого проміжку часу тексту.

При цьому один абзац може бути або виділеним /нелокалізованим/ в загальній системі оповіді, або знаходитись в "безперервному часовому потоці" – локалізуватися, конкретизуватися об'єктивним часовим показником, що визначається функціонуванням категоріальної ситуації локалізованості /нелокалізованості дій у часі, яка зв'язує внутрішній час абзацу та темпоральну систему тексту.

В творах російських та українських авторів типовими відносинами дій у часі в рамках абзаців є відношення одночасності, послідовності та різночасності, що визначаються домінуючим положенням категоріальних аспектуальних ситуацій, а саме: тривалості, лімітативності, фазовості та перфектності.

При цьому враховується факт висунення на перший план часових інваріантних характеристик, внаслідок чого традиційне сприйняття даних термінів зазнає деяких трансформаційних змін.

Так, при функціонуванні тривалості головним принципом є довжинність не одного процесу, а декількох, представлених у ситуації; при репрезентації лімітативності пріоритет надається характеристикам, пов'язаним з досягненням зовнішньої, експліцитної межі; при реалізації фазовості - виділення не стільки фази течії одного окремого процесу, скільки взаємна обмеженість, акцентуація процесів ситуації в цілому на загальному фоні одночасних дій і т.ін.

Дані відносини характерні для абзаців українських та російських текстів і складають універсальні властивості функціонування категорії часу, встановлюючи темпоральну типологію абзаців. Категоріальні ситуації абзацного типу покривають явища переносного вживання форм часу. Під впливом "сильних сусідів" виникає модифікація часових форм. Ступінь такої модифікації залежить від стійкості семантики дієслівних форм, їх більшої або меншої здатності до переносного функціонування. Найбільш глибокі та різносторонні перетворення виникають при розгортанні інваріантів тривалості, менші – при репрезентації лімітативності /тут спостерігається посилення значення обмеженості/.

1 тип . Одночасність. Інваріантом відносин одночасності виступає категоріальна ситуація тривалості, яка характеризує дії як протікаючий необмежений межею цілісний процес. Зміст тривалості реалізується, насамперед, дієсловами та дієслівними формами недоконаного виду, що відносяться до точки відліку – моменту мови автора:

А Марта довго стояла за ворітьми – проводила очима дітей; П Опанас у кофті, наче той чорногуз, ступав у білих штаних за скотом, і голова хлопця була схилена до землі, як той колос, що серп не зрізав на межі.../Г.Косинка,1990,с.113/

Даний абзац належить до точки відліку – моменту мови автора та реалізує завдяки функціонуванню дієслів недоконаного виду категоріальну темпоральну ситуацію тривалості.

Розглянутий інваріант може функціонувати – при наявності певних семантичних показників – у варіантах кратної, локалізованої або одночасно кратної та локалізованої тривалості.

Іноді одночасні відносини реалізуються дієсловами доконаного виду. При цьому функціонує категоріальна ситуація статальної /завершеної/ тривалості або локалізованої статальної тривалості:

А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого листя, і по коліна загрузли могильні верби. /М.Хвильовий, 1990, т.1, с.240/

В цьому абзаці функціонує категоріальна ситуація статальної тривалості завдяки функціонуванню дієслів доконаного виду, які виражають результат, що триває в теперішньому авторської оповіді.

2 тип. Послідовність. Інваріантом, що формує абзаци даного типу, є категоріальна ситуація лімітативності, що репрезентує субкатегорію лімітативності, яка, в свою чергу, розуміється як ситуація, котра представляє дії у вигляді обмеженого межею цілісного факту, що, власне, і дає змогу послідовності. Головні форми, які зумовлюють функціонування даної ситуації – дієслова доконаного виду:

Отец Иван, как будто ждал этого предложения, тылом руки поправил волосы, всунул в рот папиросу, взобрался на амвон, глянул заискивающе на буфетчика, осатаневшего от папиросы, стукнул подсвечником по аналою... /М.Вулгаков, 1990, с.76/

В наведеному прикладі функціонування категоріальної ситуації лімітативності, що репрезентується дієсловами доконаного виду, дає змогу реалізації послідовних дій.

Зазначений інваріант функціонує як локалізована лімітативність, кратна лімітативність, локалізована кратна лімітативність, лімітативна тривалість /при функціонуванні дієслів недоконаного виду, семантика яких вказує на послідовність/, локалізована лімітативна тривалість, локалізована кратна лімітативна тривалість – при наявності певних детермінантів кратності та локалізованості.

В роботі також вказується, що послідовність в системі абзацу може виступати у вигляді перервної та безперервної послідовності. Перервність детермінується наявністю імпліцитних дієслів, а також, іноді, семантичної часової опозиції типу "ніч - день" і т.ін.

3 тип. Поєднання одночасності та послідовності. Даний тип утворюється із декількох блоків, кожний з яких

реалізує або темпоральну одночасність або темпоральну послідовність при послідовному функціонуванні дієслів та дієслівних форм спочатку доконаного виду, а потім недоконаного виду або навпаки.

Категоріальні ситуації лімітативності та тривалості, об'єднані в таких абзацах, вступають в певні ієрархічні темпоральні відносини: нелокалізовані необмежені ситуації тривалості під впливом лімітативних /тих, що реалізують значення обмеженості/ трансформуються, набуваючи інваріантних значень останніх. Так, якщо категоріальна ситуація тривалості функціонує в рамках одного абзацу без категоріальної ситуації лімітативності, то дії, виражені в ній, розповсюджуються на весь часовий період і співвідносяться з точкою відліку – моментом мови автора. Однак, якщо дана категоріальна ситуація взаємодіє в рамках абзацу даного типу з категоріальною ситуацією лімітативності, перша трансформується в категоріальну ситуацію тривалості зі значенням лімітативності і дії її обмежуються моментом функціонування категоріальної ситуації лімітативності. Таким чином виникає інваріант даних часових відносин – категоріальна ситуація фазовості. Цей інваріант зумовлює одночасне накладення темпоральних значень однієї категоріальної ситуації на іншу.

Виходячи з цього, нам здається можливим твердження про те, що темпоральні відносини є свого роду обмежувачем кордонів абзацу:

... А трамвай підійшов і одійшов у задуму зимової весни - з товаришем Орге, з Марусею, через Тайгарський міст, до центру города, повз міські будівлі, завітчані червоними стягами//¹
В стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнища//²
/М.Хвильовий, 1990, т.1, с.363/

Абзац складається з двох блоків, в першому з яких функціонує категоріальна ситуація лімітативності, а в другому – тривалості, внаслідок чого виникає фазовість:

трамвай підійшов і одійшов саме тоді, коли ходив химерний вітер і перебирав полотнища.

Даний інваріант може функціонувати як кратний, локалізований, так одночасно кратний і локалізований.

4 тип. Різочасність. Абзаци даного типу містять декілька темпоральних блоків, кожний з яких має свою власну точку відліку. Внаслідок цього дії частіше не пов'язані між собою одним часовим інтервалом та окремі з них виконують проспективні або ретроспективні функції – при наявності домінуючої категоріальної ситуації перфектності, що є темпоральним інваріантом вказаного типу абзаців. Під категоріальною ситуацією перфектності розуміється змістова структура, що має часову подвійність: поєднання в абзацному блоці пов'язаних між собою часових планів: попереднього та послідовного, тобто змістову інформацію, що була завершена в минулому і є актуальною для "умовного авторської оповіді". Такого роду ситуація належить або до минулого авторської оповіді, або до дій, які відбувалися в момент авторської оповіді, тобто до моменту дії персонажу, та виконує, як правило, причинну функцію для описаних дій інших блоків:

Опанас, пополуднувавши, не дякуючи богам, як це почала за ним примічати Марта, взяв з лави її драгу кофту //¹, в якій одпоров стан і носив замість піджака /свого старого піджака він зберігав для школи/ //², надів вже в снігах, зайняв свою телицю, ляснув чи зо зла, чи з радості на вулиці нагайкою і погнав, займаючи займанки у сусідів.../ //¹
/Г.Косинка, 1990, с.112/

В наведеному прикладі другий темпоральний блок визначає домінацію категоріальної ситуації перфектності тому, що описує події як дії, що відбувалися в минулому і зберегли свою актуальність по відношенню до дій першого блока і по відношенню до точки відліку – моменту мови автора.

Інваріантна ситуація цього типу абзацу також може функціонувати у варіантах кратної, локалізованої, кратної локалізованої перфектності.

В главі третій "Категоріальна домінанта часу в авторській картині світу" розглядається механізм формування і функціонування категоріальної домінанти часу, встановлюються особливості її реалізації в різножанрових текстах А.Платонова та М.Хвильового.

Категоріальні ситуації, пов'язані з ідеєю часу та представлені в абзаці, в системі художнього тексту знаходяться у тісній взаємодії, складаючи таким чином структуру художнього часу тексту, характерний для нього просторово-часовий континуум, зумовлений репрезентацією категоріальної темпоральної домінанти художнього часу тексту.

Категоріальна темпоральна домінанта утворюється в результаті співвідношення та тісного зв'язку інваріантних та варіантних категоріальних ситуацій того чи іншого абзацу в контексті граматичної точки відліку, що визначається як когезія.

При такій взаємодії темпоральні категоріальні ситуації абзаців в системі тексту зазнають певних трансформаційних змін.

До таких трансформацій належать:

1. Локалізація всіх нелокалізованих абзаців та категоріальних ситуацій.
2. Подвійна, більш конкретна локалізація локалізованих абзаців та категоріальних ситуацій всіх темпоральних типів.
3. Накладення фазових значень на абзаци одночасності та послідовності при їх сполучуваності в тексті.
4. Усунення необмеженої тривалості абзаців одночасності та набуття ними лімітативного значення при їх сполучуваності з абзацами інших типів.
5. Накладення перфектного значення при взаємодії абзаців різночасності з абзацами одночасності та послідовності.
6. Виникнення домінуючого значення кратності при широкому функціонуванні абзаців послідовності з варіантною категоріальною ситуацією лімітативної тривалості.

Це, в свою чергу, дає можливість формування різних типів моделей категоріальної домінанти часу.

Моделі категоріальної темпоральної домінанти в системі текстів російських та українських авторів представлені в контактному та дистантному темпоральних комплексах.

Абзаци, що об'єднуються в контактному темпоральному комплексі, розташовані в тексті поряд та детермінують послідовну, необоротну течію часу і реалізацію дій у часі, утворюючи сюжетну подію. Даний комплекс складається із абзаців, які реалізують моделі тривалості, лімітативності, кратності та фазовості. Контактний темпоральний комплекс може функціонувати у вигляді безперервної послідовності та дискретної послідовності /при наявності певних опозиційних темпоральних показників типу вранці – вдень, одного разу – через рік і т.ін./

Абзаци, що об'єднуються в дистантному комплексі, детермінують особливий внутрішній темпоральний зв'язок категоріальних ситуацій тривалості та перфектності з категоріальними ситуаціями, які функціонують в абзацах послідовності та знаходяться в тексті на відстані.

Дане функціонування зумовлює такі властивості та якості художнього часу, які пов'язані з багатомірністю, обособленістю окремих часових проміжків, зворотністю, нерівномірністю, відсутністю руху та зміни.

Дистантний темпоральний комплекс реалізує в системі літературного твору такі темпоральні моделі, як дистантну тривалість, фазовість, перфектність.

При цьому слід зазначити, що модель тривалості може бути співвіднесеною з текстовою категорією автосемантиї, модель перфектності – з проспекцією або ретроспекцією.

Виявлені моделі темпоральної домінанти в системі художнього тексту взаємно коригують одна одну, здійснюючи зв'язок між образною, філософською та змістовою системами твору, підкреслюючи ту чи іншу його особливість, зумовлену індивідуально - авторським підходом у

розробці теми, ідеї, проблеми. Це в сукупності визначає особливості реалізації таких моделей в системі російської та української мов.

Такого роду взаємодія моделей має певні особливості функціонування в різножанрових текстах.

Так, для темпоральної структури оповідань характерним є наявність опозиції або співвідношення, як правило, двох різних комплексів-моделей, об'єднаних в загальній текстовій системі та зумовлюючих внутрішню темпоральну структуру останньої. Наприклад, на відміну від текстів М.Хвильового, домінуюча модель тривалості не є типовою для творів А.Платонова, в той час як для текстів М.Хвильового не є характерним типовий лімітативний комплекс А.Платонова, який утворює ефект "поглинаючого" часу, тобто підпорядкування подій оповіді незворотної часовій течії.

В системі повісті та роману темпоральна структура співвідноситься з темою часу та детермінується загальним змістом останньої. Тут між моделями категоріальної домінанти часу встановлюється особливого роду взаємодія, що визначає рух авторської ідеї.

Найбільш яскраво така взаємодія простежується в структурі роману А.Платонова "Чевенгур" та повісті М.Хвильового "Санаторійна зона", які детально аналізуються в роботі.

Встановлено, що якщо для роману тематична лінія часу задає часовий тон оповіді, а отже, в певній мірі, детермінує загальну оповідну структуру твору та його категоріальну домінанту, то оповідна структура повісті М.Хвильового "Санаторійна зона" визначає специфіку авторської часової моделі світу.

У висновках викладені наслідки дисертаційного дослідження.

Час являє собою певний порядок послідовності буття речей та подій реального світу. Свое найбільш яскраве відображення час знаходить в системі художнього часу тексту, де зумовлює ту чи іншу послідовність дій, подій та

станів, їх взаємний зв'язок та чергування. Основним засобом реалізації художнього часу є функціонування мовних одиниць, що входять до складу функціонально-семантичних полів темпоральності, аспектуальності, часової локалізованості і таксису та репрезентуються категоріальною ситуацією.

Категоріальні ситуації, об'єднані поняттям часу є свого роду ідентифікаторами кордонів абзацу. Тут вони вступають в ієрархічні відносини, зумовлюючи темпоральну типологію абзаців як цілісних періодів часу. Одночасність, послідовність та різночасність набувають в абзаці, порівняно з реченням, нових якостей та властивостей, що детермінуються співвідношенням та домінацією тієї чи іншої категоріальної ситуації. Виходячи з цього, абзац і складає той базовий елемент, який пов'язує граматичний час речення та художній час тексту.

Абзаци в системі художнього твору знаходяться в тісній взаємодії, внаслідок чого піддаються впливу один одного. Як наслідок, виникають різні моделі категоріальної темпоральної домінанти.

Категоріальна домінанта часу має певні особливості функціонування в різножанрових творах.

Для темпоральної структури оповідань характерним є об'єднання, як правило, двох темпоральних моделей, в той час як для творів великих жанрів – складна часова структура, зумовлена рухом авторської ідеї.

Категоріальна домінанта часу має тісний зв'язок з художньою та філософською системами тексту і по-різному трактує їх зміст та смисл.

Механізм утворення та функціонування категоріальної домінанти часу в текстах російських та українських авторів співпадає, що зумовлено універсальним характером категорії часу, її організацією в мовах та визначеністю загальним характером людського мислення. Вибір та реалізація категоріальної домінанти в кожному конкретному тексті детермінується авторським задумом, поставленими проблемами

Це обумовлює різницю в репрезентації темпоральної домінанти в художніх творах.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Функціонально-семантична категорія часу в тексті. // Тези Всеукраїнської наукової конференції "Функціональна семантика слов'янських і германських мов". 18-19 травня 1995 року. – Житомир, 1995. -с. 35-36.
2. Функціональні моделі темпоральної структури художнього тексту в українській та російській мові. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Проблеми зіставної семантики". 28-30 вересня 1995р. - Київ, 1995, -с. 202-203.
3. Час як складова ідеї в байках Г.Сковороди. // Тези міжвуз. наук. конф. пам'яті Г.Сковороди. 9 листопада 1994р. – Черкаси, 1994, -с. 54-55.

Голосова Т.М. Категориальная доминанта времени в художественном тексте /на материале русского и украинского языков/. Диссертация /на правах рукописи/ на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – украинский язык, 10.02.02 – русский язык, Черкасский государственный университет имени Богдана Хмельницкого, Черкассы, 1995 год.

В работе исследуется механизм формирования и функционирования категориальной доминанты времени в сопоставительном аспекте, устанавливается связь категориальной темпоральной доминанты с образной и смысловой системой художественного произведения, а также соотносённость с отдельными текстовыми категориями, такими как автосемантия, проспекция, ретроспекция, когезия. В работе описана темпоральная структура и типология абзаца.

T.Golosova. Category Dominant of Time in belleslettres text (on the basis of Russian and Ukrainian languages).

The thesis (with the right of manuscript) submitted for a Candidade degree of Philology, speciality 10.02.01- Ukrainian language, 10.02.02 Russian language, Cherkassy State University named after Bogdan Chmel'nitskiy, Cherkassy, 1995.

The Thesis investigates the mechanism of category temporal dominant formation and its function in terms of comparable aspect, determines the connection of Category Temporal Dominant with figurative and semantic system of belleslettres text, peculiarities of realization in various genres, and also the correlation with autosemantics, prospection, retrospection, cohesion.

Temporal structure and paragraph typology is described.

Ключові слова: функціонально-семантична категорія, лінгвістика тексту, категоріальна домінанта тексту, темпоральні моделі, таксис, аспектуальність, локалізованість, темпоральність.

AB 33 412

AB 33.412